

OBRAZOVANJE BOŠNJAKINJE I NJENA DRUŠTVENA ULOGA U VRIJEME OSMANSKE UPRAVE NA PROSTORU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Obrazovanje predstavlja najznačajniju društvenu aktivnost. Prosperitetna društva konstantno se bave istraživanjima i analizama kako bi unaprijedili odgojno-obrazovne sisteme i na takav način osiguravala društveni, ekonomski i kulturni razvoj. Ovaj rad je fokusiran na odgojno-obrazovni sistem na prostoru Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanske uprave. Cilj je bio utvrditi i interpretirati obrazovanje Bošnjakinje i njenu društvenu ulogu u tom periodu. Analizom odgovarajućih tekstova utvrdili smo da su Bošnjakinje u tom periodu stjecale znanje u mnogim odgojno-obrazovnim ustanovama poput: mekteba, škola, tekija i sl. Koristile su se arapskim pismom i bosančicom. Imale su veoma zapaženu ulogu u društvu. Nezavisno su upravljale svojom imovinom tako da su investirale/uvakuflyjavale svoj imetak u različite društvene ustanove, a posebno obrazovne. Obavljale su različite društvene aktivnosti. Stjecale su brojne titule poput: bula, hōdža, vaizkinja, muallima, hafiza, hadžinica, vakifa, pa i titule šejha. Također, neke od njih su bile upraviteljice u raznim ustanovama. Nastojale su da daju doprinos općem društvenom dobru, a to su najčešće radile kroz obrazovanje i ulaganje u obrazovne ustanove i njihovo održavanje.

Ključne riječi: Bošnjakinja, obrazovanje, Bosna, Osmansko carstvo, društvo, odgojno-obrazovne institucije, mektebi, škole, vakuf.

Uvod

Dolaskom Osmanlija na prostor Bosne dešavaju se brojne promjene. Podižu se potpuno nova naselja, grade se putevi, mostovi, vodovodi, hamami, vjerski objekti, škole, musafirhane i mnoge druge ustanove koje su ostavile neizbrisiv trag na bosanskohercegovačko društvo. Među najznačajnijim novinama koje su Osmanlije donijele u Bosnu je odnos prema nauci. Sistem obrazovanja kakav je praktikovan u ostalim dijelovima Osmanskog carstva prenijet je i u bosanske krajeve.

S uspostavom osmanske vlasti u Bosni školstvo se razvijalo po uzoru na već postojeće modele u islamskom svijetu.¹

1 Dževad Hodžić i Nedžad Grabus, „Mogućnosti i potrebe usmjerenih programa-smjerova u medresama“, *Novi muallim*, III/8, Sarajevo, 2002, str. 107.

Istraživanje obrazovanja Bošnjakinje i njenog društvenog statusa u vrijeme osmanskog perioda u BiH predstavlja značajan doprinos znanosti u ovoj oblasti, jer ne postoje radovi koji su na sistematičan način obradili ovu temu u navedenom historijskom okviru. Pozitivni pristupi iz historije svakako mogu da budu koristan primjer mladim generacijama, dok grješke i propusti koje su se desile prethodnim generacijama mogu da posluže kao pouka kako se ne bi ponavljale i kako bi se odlučnije krenulo ka aktivnostima koje mogu doprinijeti kvalitetnijem i boljem pristupu obrazovanju, a samim time i društvenom i kulturnom razvoju.

Osnivanje odgojno-obrazovnih ustanova za vrijeme osmanske vlasti u BiH

Osmansko carstvo predstavlja zanimljiv, složen i nužan predmet historijske znanosti, koje je bitno i zadugo utjecao i određivao razvoj i sudbinu mnogih naroda, krajeva i kultura.² Ovo carstvo je doprinijelo razvoju školstva među Bošnjacima i Bošnjakinjama.

Tokom osmanske uprave u Bosni (1463-1878), osnovane su brojne škole i druge odgojno-obrazovne ustanove. U tome je vakuf imao krucijalnu ulogu. Uvakuflijevanje je omogućilo razvoj i procvat Bosne u osmanskome periodu, kada su osnovani mnogi gradovi iz zadužbina. U tome su doprinos imale i vakife Bošnjakinje. Vakufi u Bosni su pružili neprocjenljiv doprinos vjerskom, prosvjetnom, kulturnom i socijalnom životu ljudi na ovim prostorima.³ Skoro uz svaku džamiju bio je vakuf (zadužbina) koji je služio za finansiranje i održavanje džamije i mekteba⁴ pored nje. Broj muslimanskih škola se kretao

2 Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knj. I, Zagreb : Nerkez Smailagić, 1979, str. VII.

3 Mahmud Traljić, *Iz kulturne historije Bošnjaka*, Travnik : Borac, 1999, str. 125.

4 Mekteb – škola u kojoj se uči pisati, odnosno „kur’anska škola“ (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo : Svjetlost, 1990, str. 401). Mekteb je u svojoj višestoljetnoj tradiciji prošao različite faze razvoja. Nakon ukidanja mekteba, oni su, kao samostalne institucije, svoj novi život započeli u okviru džamija ili mesdžida. Od prvog mekteba u Bosni, njegova uloga do danas se razvijala na način da zadovolji odgojne i obrazovne potrebe muslimanskog djeteta i Islamske zajednice na ovim prostorima (Amira Trnka-Uzunović, „Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja“, *Novi muallim*, IX/35, Sarajevo, 2008, str. 96-99). Mekteb, kao islamska odgojno-obrazovna institucija, na ovim prostorima je prisutan gotovo šest stoljeća (Malik Šljivo, „Emocionalna klima u mektebu“, *Novi muallim*, XIII/49, Sarajevo, 2012, str. 60). Mektebi kao početne vjerske škole za stjecanje osnovnih saznanja iz islamske vjeronauke u Bosni se javljaju u vrijeme dolaska islama u naše krajeve. To su tzv. sibjan-mektebi, u kojima se malo šta mijenjalo sve do reforme 1894. godine, kada se počinje s osnivanjem mektebi-ibtidaiija (Enver Mulahalilović, *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo : El-Kalem, II dopunjeno izdanje, 1989, str. 27-28).

od 1000 do 1800. Broj mekteba, škola i drugih odgojno-obrazovnih ustanova, koje su funkcionisale u tom periodu, ukazuju da je obrazovanje u Bosni bilo prilično razvijeno, a pismenost, u užem smislu riječi, među muslimanima bila je srazmjerno velika.⁵

Povijest općeg islamskog obrazovanja u Bosni može se pratiti od trenutka uspostavljanja prvog džemata i prve džamije u tvrđavi Hodidjed, osnovane prije 1455. godine i utemeljenja prve Isa-begove zavije na Bendbaši, prije 1462. godine. Sistematski rad može se pratiti i od gradnje prve osnovne škole kao što je Ajas-begova muallimhana, otvorene prije 1478. godine, te i osnivanja prve srednje škole⁶ Firuz-begova medrese, prije 1512. godine koja je gradirana kao srednja škola.⁷

Metode obrazovanja koje su se primjenjivale u islamskom svijetu zauzele su značajno mjesto u obrazovnom sistemu na prostoru Bosne.

Prve bošnjačke škole u Bosni osnivaju se krajem XV stoljeća. Neke od tih škola su: Daru-l-kurra, Daru-l-hadis i škole tesavvufa (hanikah) te mektebi i medrese.⁸ Postojalo je više Daru-l-kurra u osmanskom periodu. Pojedine Bošnjakinje su postale hafize Kur'ana, tako da su se plodovi rada škole Daru-l-kurra reflektovali i na žensku populaciju. Jedna od hafiza iz osmanskog doba je Melikhana Tikvina, r. Osmanović, koja je rođena u Mostaru 1851. godine gdje je i završila mekteb i hizf.⁹

Mekteb je temeljna odgojno-obrazovna institucija IZ u Bosni i Hercegovini. Uloga i značaj mekteba u edukaciji i danas je ostao na prvom mjestu. To je sada institucionalizirani oblik edukacije, koji ima svoj plan i program. Koliko je prepoznata važnost mekteba, Rijaset IZ je 2007-2010. godine proglasio *godinama mekteba* (Amira Trnka-Uzunović, „Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja“, str. 96-99). Mektebi su i dan-danas najbrojnije odgojno-obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini (Malik Šljivo, „Emocionalna klima u mektebu“, str. 60).

5 Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini (od početka do 1941. godine)*, Sarajevo : Svjetlost, 1953, str. 9.

6 Iako je za muškarce osnovana srednja škola prije 1512. godine, muslimanke se nisu školovale u toj školi. Odnosno, muslimanke u Bosni nisu pohađale srednje škole do pred početak XX stoljeća, od kada su upisivale produžni tečaj pri Muslimanskoj ženskoj osnovnoj školi u Sarajevu i nekoliko državnih viših djevojačkih škola.

Godine 1901. zemaljska vlada osnovala je pri Muslimanskoj ženskoj osnovnoj školi u Sarajevu produžni trogodišnji tečaj, koji je odgovarao tečaju trorzrednih viših djevojačkih škola (Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole...*, str. 105-106).

7 Ismet Bušatlić, „Programske i organizacijske reforme vjersko-obrazovnog sistema IZ u 20. stoljeću“, *Novi muallim*, III/8, Sarajevo, 2002, str. 45.

8 „Povijest muslimanskog školstva. Nastanak i razvoj muslimanskih obrazovnih institucija za vrijeme turske i austrougarske vlasti u BiH do 1918“, *Islamska misao*, VI/64, Sarajevo, 1984, str. 48.

9 Hivzija Hasandedić, „Hafizi Mostara i bliže okoline“, *Takvim 1977*, Sarajevo, 1977, str. 112.

U vrijeme osmanske vladavine na ovim prostorima centralno mjesto za obrazovanje zauzimao je mekteb. S puno osjećaja za organizaciju gradskih sredina, prvo bi se počinjalo s izgradnjom džamija i mekteba. U njemu su djeca upućivana u vjersku poduku, ali i osnovne vještine pismenosti, bez obzira na spol.¹⁰ Pohađanje mekteba bilo je obavezno za svu bošnjačku djecu. Prema odredbama osmanskog zakonodavstva, mektebi su smatrani osnovnom školom, ali nakon 1878. godine izgubili su taj status.¹¹ Muslimani u Bosni imali su skoro u svakom selu, a pogotovo u gradu minimalno po jednu osnovnu školu-mekteb, kako za mušku tako i za žensku djecu.¹²

Izobrazba Bošnjakinje kroz osnovnu školu-mekteb

Prvi mektebi su bili prepoznatljivi simbol mahale. Iz početnih vjerskih škola u okviru sistema školstva, mektebi su postepeno prerastali u škole koje su bile dio zvaničnog sistema. Prvi mekteb je osnovan 1452. godine u Sarajevu.¹³ Oni su posebno uspješno radili tokom prva tri stoljeća od dolaska islama. U to vrijeme mektebi su bili privatne škole, čije je funkcionisanje zavisilo od materijalnih mogućnosti vakifa.¹⁴ Da su se školovale i djevojčice u mektebima potvrđuje i izvor u kome se navodi broj učenica u mektebima.

Prema podacima zemaljske vlade 1878. godine u Bosni i Hercegovini bilo je 535 muslimanskih škola: 18 ruždija,¹⁵ 18 medresa i 499 mekteba s 553 učitelja (535 učitelja i 18 učiteljica za djevojčice) i 23308 učenika - 15948 muških i 7360 ženskih.¹⁶

10 Smajo Halilović, „Kako poboljšati školu i obrazovanje u BiH“, *Novi muallim*, IV/14, Sarajevo, 2003, str. 38.

11 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo : Institut za istoriju, 2004, str. 78.

12 Mahmud Traljić, „Žena danas o nama muslimanima“, *El-Hidaje*, III/6-7, Sarajevo, 1939, str. 79.

13 Amira Trnka-Uzunović, „Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja“, str. 96-99.

14 Ibid.

15 Ruždija je nastala od arapske riječi „rušd“ – sposobnost, zrelost. U ruždiji se dijete usavršavalo kako bi moglo nastaviti život valjan građanina, dobivši neko zaokruženo znanje (Hodža /Bez imena i prezimena/, „Muslimanska ženska obrazovališta“, *Bošnjak*, XIV/17, Sarajevo, 1904, str. 1).

Ruždije su značile korak naprijed u razvitku muslimanskog školstva. Po svom uređenju one su se približavale evropskim školama. Ruždije su u nastavnom planu i programu imale više svjetovnih predmeta za razliku od mekteba i medresa (Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo : Veselin Masleša, 1983, str. 291).

16 Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme Austro-Ugarske (1878-1918)*, Travnik : Zavičajni muzej Travnik, 1981, str. 139.

U većini sarajevskih mahala postojali su od starina mektebi. Tu su djevojčice i dječaci poučavani najpotrebnijim vjerskim propisima i lijepom ponašanju. Djecu je podučavao jedan muallim (učitelj) uz pomoć svoga kalfe. Mektebsko školovanje je trajalo uglavnom od osam do deset godina. Od svih sarajevskih mekteba najstariji je Divan Katib Hajdar-efendijin ženski mekteb, koji je bio smješten u dvorištu istoimene džamije. Malo se znalo o ovom mektebu do 1697. godine.¹⁷ Ženski mekteb uz džamiju Kučuk Katib Muhjuddina u Sarajevu izgrađen je prije 1697. godine.¹⁸

Kroz nekoliko izvora se saznaje broj mekteba za dječake i djevojčice.

Prema popisu sarajevskih mekteba i muallimhana, za one mektebe za koje se zna da li su bili muški ili ženski, radilo je 14 ženskih mekteba.¹⁹ Ženski mektebi su bili u funkciji od XVI do XIX stoljeća. U Mostaru je tokom osmanske vlasti bilo 14 mekteba.²⁰ U drugoj polovini XIX stoljeća bio je u funkciji ženski mekteb u Mostaru. Jedno vrijeme pohađale su ga 42 djevojčice, a muallima je bila Fatima Tabak, kći Ibrahimova. Na drugom mjestu, Hasandedić bilježi da je u Mostaru 1867. godine povećan broj mekteba, kada je Mostar imao 23 mekteba. Broj od 14 mekteba povećan je na 23 škole za bošnjačke djevojčice i dječake.²¹ Dešavalo se da je jedan mekteb pohađalo po nekoliko stotina učenica, poput Čejvan-ćehajinog mekteba.

Posebno je interesantan Čejvan-ćehajin mekteb koji je podignut do njegove džamije prije 1554. godine. Radio je sve do 1945. godine. U svojoj zakladnici Čejvan je odredio da se troše po dva dirhema dnevno za nabavku voća, ili ukoliko ovog ne bude, raznih drugih slatkiša koji će se dijeliti djeci svakog četvrtka poslije podne. Zato je ovaj mekteb, zabilježenim u knjigama narodne poezije, bio poznat kao "šećer mejtef", u kome je ponekad učilo po tristo djevojaka i četrismo mladića. Postao je temom nekoliko lirskih pjesama, koje su, opet, svaka na svoj način, opjevale događaje u njemu i okolo njega.²² Broj od 300 djevojaka u mektebskoj nastavi ukazuje na činjenicu da su se Bošnjakinje

17 Eugen Savojski je 1697. godine osvojio, opljačkao i zapalio Sarajevo. Do tada je grad bio dostigao vrhunac ljepote, moći i veličine (Seid M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo : Štamparija Bosanska pošta, 1937, str. 7).

Ženski mekteb Divan-Katib Hajdar-efendije izgrađen je između 1525. i 1545. godine (Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar : Islamski kulturni centar Mostar, 1999, str. 138).

18 Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje...*, str. 135.

19 Ibid, str. 107-108.

20 Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture u tursko doba u Mostaru*, Sarajevo : Veselin Masleša, 1980, str. 226.

21 Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture...*, str. 76-77.; Kasumović I., *Školstvo i obrazovanje...*, str. 115.

22 Nusret Omerika, „Kulturno-historijski spomenici Mostara u narodnoj pjesmi“, *Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 13-14, Mostar, 2001, str. 253.

u velikom broju obrazovale. Ne treba zaboraviti da su u Mostaru bila još 22 mekteba. Broj učenica se u pojedinim mektebima stalno povećavao.

U Konjicu je 1819. godine otvoren ženski mekteb. Od 1870. do 1876. godine konstantno se povećavao broj učenica koje su ga pohađale. Nastavio je da radi i po dolasku Austro-ugarske monarhije, a 1882/1883. godine registrovan je kao sibjan-mekteb.²³ U vezi s radom mekteba Ahmed Mašić uočava da je u *Kladnju* uporedo s radom muškog mekteba pored Hadim Ali-pašine džamije, radio i ženski mekteb. U mekteb se polazilo sa sedam godina.²⁴

Postojali su posebni mektebi za šegrte i kućne pomoćnice u Sarajevu. Osnivani su i u privatnim kućama bogatijih muslimana, koji su, pored osnivanja i finansijski održavali te škole. U Sarajevu jedan od takvih mekteba je funkcionisao do početka XX stoljeća, mekteb Hadži Husejna Mačkara.

Hadži Husejn Mačkar, sin Ibrahima Čelebije, imao je u svojoj kući mekteb, gdje su učila muška i ženska djeca. U mektebima je omladina oba spola poučavana najpotrebnijim vjerskim propisima i lijepom ponašanju.²⁵ Prema popisu iz 1856. godine, u Sarajevu je evidentirano 35 mekteba izvan mesdžida i džamija sa 1223 učenika i 304 učenice.²⁶

Da su Bošnjakinje znale čitati i pisati svjedoče, između ostalog, muslimanske pjesme koje su muslimanke pisale svojim bližnjim.

Do sredine XIX stoljeća u privatnoj prepisci zadržala se begovica²⁷ (veoma slično bosančici),²⁸ poznata još i kao žensko pismo. Ovo pismo su

23 Jusuf Mulić, „Muslimansko školstvo na današnjem području općine Konjic u vrijeme osmanske i austrougarske vladavine“, *Novi muallim*, II/6, Sarajevo, 2001, str. 120-122.

24 Ahmed Mašić, „Hadim Ali-pašina medresa u Kladnju“, *Analni Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII-XVIII, 1996, Sarajevo, str. 369-370.

25 Seid M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, str. 31-32.

26 Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje...*, str. 106.

27 Begovica – bosanska kurzivna, rukopisna ćirilica, kojom su se u službenim, pa i privatnim, prepiskama služili viši (begovski) slojevi bošnjačkog društva u vremenu XVII-XIX stoljeće; begovsko pismo (muslimansko plemstvo dugo vremena služilo se i privatnoj prepisci bosančicom ili begovicom) (Dževad Jahić, *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo : Bošnjačka asocijacija 33, 2010, str. 145).

28 Bosančica – varijanta ćiriličnog pisma; razvila se iz stare crkvene azbuke izbacivanjem slova i dodavanjem posebnih znakova. Stoji pod utjecajem glagoljice i latinskog ili talijanskog pravopisa. Tom narodnom pismu, koje se prenosilo predajom bez nadzora škole, oblik nije bio ustaljen, te su u različitim krajevima pravopis, pojedina slova, pokazivali znatne razlike. Bosančica je bila pismo bosanskohercegovačkih ikavaca (bogumila, katolika i muslimana), a upotrijebljavala se i u srednjoj Dalmaciji (*Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog zavoda*, knj. 1, A-Bzu, treće izdanje, Zagreb : Jugoslovenski leksikografski zavod, 1977, str. 617).

Bosančica – ćirilica sa svojim posebnim grafijsko-paleografskim odlikama koja se upotrijebljavala u Bosni od srednjeg vijeka do novijeg vremena; bosanica, bosanska azbuka, zapadna (bosanska) ćirilica (Dževad Jahić, *Rječnik bosanskog jezika*, str. 205).

poznavale i njegovale žene, koje su pisale majkama, braći, ali i samom sultanu. Žene iz begovskih porodica često su znale pored arapskog pisma čitati i pisati i bosančicom. U narodnoj pjesmi se kaže:

*Knjigu uze Šahin pašinica,
Pa pogleda knjizi niz jaziju,
Pašinica ilum naučila,
Jer je ona soja gospodarskoga.*²⁹

Pojmove bosančica i begovica neki autori smatraju sinonimima, dok drugi prave manje razlike u njihovom definiranju.

Djevojka Mejra spominje se u muslimanskim junačkim pjesmama. Ona je napisala knjigu (pismo) mladiću u kome se navodi da ga čeka četiri godine, spremna je za udaju, klanja svaki namaz i posti ramazan.³⁰

Bošnjakinje su se kroz pjesmu obraćale pismima predstavnicima vlasti, tražeći određena prava od njih. Jedna od pjesama glasi „Mahzar pišu Mostarke divojke“:³¹

*Mahzar*³² pišu, mahzar pišu
Mostarke divojke,
Pa ga šalju, pa ga šalju
Do Travnika grada,
A na ruke, a na ruke
Paši Mustaj-paši:
„Mustaj-paša, Mustaj-paša...
Što pokupi, što pokupi
Po Mostaru momke,
Ostadosmo, ostadosmo
Sirote divojke...“³³

Stanje u nastavi vjerskog obrazovanja ženske djece sporo se mijenjalo³⁴ u odnosu na ulaganje u školovanje muške djece.

29 Mahmud Traljić, „Žena danas o nama muslimanima“, str. 79.

30 Alija Nametak, *Muslimanske junačke pjesme*, Sarajevo : Knjižara H. Ahmed Kujundžić, 1941, str. 30-31.

31 Mehmed-Dželaluddin Kurt (Hafiz Mostari) (sabradio i uredio), *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, svezak prvi, Mostar : Hrvatska dionička tiskarna, 1902, str. 104-105. Urednik knjige je skupio pjesme od svoje majke koja ih je naučila od svoje nane, s ciljem da se taj amanet predaka sačuva za buduće naraštaje.

32 Mahzar, ar. j. – pritužba potpisana od više lica upućena na jedno više mjesto (Mehmed-Dželaluddin Kurt, *Hrvatske narodne ženske pjesme /muslimanske/*, str. 221).

33 Mehmed-Dželaluddin Kurt, *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, str. 104-105.

34 Mubina Moker, „Muslimanka i obrazovanje“, *Preporod*, XXVII/13 (596), Sarajevo, 1996, str. 18.

Devetnaesto stoljeće je vrijeme zakonodavnog konstituisanja i edukativno-pravnog regulisanja brojnih pitanja i problema vezanih za školu i nastavu. Osmanska vlada je 1869. donijela Zakon za opću prosvjetu, koji je podrazumijevao obavezno pohađanje četverorazredne osnovne škole na cijelom području Osmanskog carstva.³⁵ U Istočnoj Bosni u periodu od 1867. do 1878. uvijek je bilo muslimanskih učenica u školama.³⁶ Iako su mektebi bili cijelo vrijeme obavezujući za svu muslimansku djecu, pohađanje ovih škola je potvrđeno krajem vladavine Osmanlija u Bosni.

S ekonomskim slabljenjem Osmanskog carstva, mektebi su proživljavali svoje teške godine.³⁷ Uslijed nedostatka materijalnih sredstava za njihovo održavanje i finansiranje, mnogi su zatvarani, a što je imalo negativan utjecaj na obrazovanje muške i ženske populacije.

Bošnjakinja i tesavvuf

S obzirom na povezanost Bošnjaka sa ostalim dijelovima Osmanskog carstva, u Bosnu se, pored ostalog, prenio i tesavvuf. U njegovom učenju i prakticiranju su žene imale značajnu ulogu. Pošto su neke Bošnjakinje u BiH imale pored svoga imena zvanje badže³⁸ (žena u tarikatu), to znači da su pohađale škole tesavvufa.³⁹ Također, slušale su predavanja o tesavvufu.⁴⁰ U Tuzli je ži-

35 Veljko Bandur, Edukativno-pravni tretman učenika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, U : *Zbornik radova 100 godina učiteljstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo : Veselin Masleša, 1989, str. 34.

36 Hajrudin Čurić, *Nekoliko podataka o školstvu u Istočnoj Bosni pred kraj turske vladavine*, Tuzla : Zavičajni muzej u Tuzli, 1961, str. 193-196.

37 Amira Trnka-Uzunović, „Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja“, str. 96-99.

38 Badže – tesavvufski termin; žene u tarikatu ili žena derviš. Sufije su šejhovu ženu nazivali badži (sestra-majka) (Alija A. Sadiković, „Hadži-badže kadun medresa u Tuzli“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996, str. 367). Badžijanije su u Bosni najviše djelovali u periodu između 1660. i 1768. godine. Smatrani su dobrima – evlijama. Asocijacija žena derviša rijetko se sreće, naročito u poznije doba (Muhamed Hadžijahić, „Badžijanije u Sarajevu i Bosni“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. VII-VIII, Sarajevo, 1982, str. 128-132).

39 Riječ tesavvuf je izvedena iz riječi „suf“ (vuna), a koristi se za oznaku običaja obući vunenu odjeću, dakle posvetiti se mističkom životu i postati ono što se u islamu zove sufi (sufija, mistik). Tesavvuf je arapska riječ, a označava sufizam, odnosno islamsku mistiku (Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, str. 597).

40 U Sarajevu su bile dvije poznate badže-kadune: Badža-kaduna (u. 1757/1758), Ibrahimova žena; a druga je hodža Badža-kaduna (u. 1767/1768), žena Redžeb-dedeta. Hanifa, unuka šejha Husejn-babe Zukića (u. 1799) bila je derviš u nakšibendijskoj tekiji u Vukeljićima (Muhamed Hadžijahić, „Badžijanije u Sarajevu i Bosni“, str. 115-129).

vjela poznata vakifa Hadži-badže kadun.⁴¹ U Sarajevu su živjele dvije poznate badža-kadune. Jedna od njih radila je i kao hòdža, tj. učiteljica. Mogla je po svojoj učenosti i pobožnosti voditi tekiju.⁴² Spomenuta badža, pored mekteba, stjecala je znanje u tekiji, tako da je imala dozvolu da obavlja posao učiteljice.

Neke badže su dostizale stepen šejha i nosile su šejhovsku odjeću. Žene badže su razvijale pored duhovnosti i prosvjetiteljsko djelovanje. Neke su bile: bule, hòdže, vaizkinje, vakifi.⁴³ Biti šejh zahtijeva veliko znanje, duhovno usavršavanje, ustrajnost i odanost tarikatu.

U Bosni su postojali centri derviške tradicije. U pogledu ženskih centara navode se Čeljigovići kao jedan od takvih centara.⁴⁴ Tokom posjete tekijama Bošnjakinje su održavale zikr, a da bi ga učile morale su ga znati ili ponavljati za šejhom, što ukazuje da su Bošnjakinje u tekijama učile, te da su tekije imale i edukativnu svrhu.

Sarajevske kaderije održavale su ženski medžlis zikr.⁴⁵ Ljubav prema tesavvufu se uočava i kroz primjer da je u porodičnoj kući osnovana tekija. Hasan Kaimija je u porodičnoj kući osnovao badžijsku tekiju. Njegov zastupnik u vekilhanu bila je njegova supruga.⁴⁶ Kaimijina supruga bila je zastupnik u tekiji na osnovu znanja o tesavvufu i vjeri, što, također, svjedoči da je bila izuzetno obrazovana i da je imala visok status u zajednici. Na području Mostara žene su se uključivale u aktivnosti koje su se održavale u tekijama.⁴⁷ Nišani kao nadgrobni spomenici, također, svjedoče da su brojne Bošnjakinje bile povezane s tesavvufom. Ovu tezu potvrđuje nišan Fatime Hašimović na kojem stoji da je imenjakinja gospođe Zehre, poput Rabije (El-Adevije), a da je u čednosti i čestitosti poput Sare.⁴⁸

Određeni broj Bošnjakinja obavljao je poslove muallime, bule, hòdže i sl., te su uvakuflyjavale svoju imovinu. Kako su obavljale zanimanje učiteljica, morale su prije tog posla steći određeno obrazovanje, bilo institucionalno ili privatno.

41 Pojam hadži (za žene: hadži, hadže, hadža) dodaje se uz ime osobe koja je obavila hadždž. Pojam kadun je turcizam u značenju gospođa, ugledna žena, dobra domaćica (Alija A. Sadiković, „Hadži-badže kadun medresa u Tuzli“, str. 367).

42 Muhamed Hadžijahić, „Badžijanije u Sarajevu i Bosni“, str. 115.

43 Ibid, str. 112-129.

44 Ibid, str. 115.

45 Ibid, str. 123-124.

46 Ibid.

47 Ibid, str. 127.

48 Fatima H. umrla je 1213. godini po H. (1798/1799) (Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knj. I, Sarajevo : Veselin Masleša, 1974, str. 101). Upoređena je s Fatimom Zehrom – Muhammedovom, a.s., kćeri, a Sara je supruga Ibrahima, a.s.

Društvena uloga Bošnjakinje za vrijeme osmanske uprave

Prema pojedinim istraživačima Bošnjakinja se nije nikako javno isticala tokom osmanske vladavine Bosnom, osim kao vakifa,⁴⁹ dok drugi ukazuju na njen visok položaj.⁵⁰

Položaj Bošnjakinja u osmanskom periodu zauzimao je visoku razinu. Njen društveni i pravni položaj bio je takav da je tretirana kao pravni subjekt u skladu sa šeriatskim pravnim sistemom. Raspolagala je privatnom imovinom, koju nije bila obavezna trošiti za potrebe porodice. Svoja sredstva je mogla, a što je često i činila, da posredstvom vakufa koristi za potrebe šire društvene zajednice, za izgradnju društveno-potrebni institucija, za jačanje privrede, kao i za izgradnju duhovne atmosfere svoje sredine. Osmanske žene Bosne su iza sebe ostavile prosvjetne i obrazovne institucije, književna djela i čitav niz prosperitetnih zadužbina.⁵¹ Iako su Bošnjakinjama bila zagaran-tovana navedena prava one su se slabo isticale u javnom životu. U to doba istaknuo se jedino veći broj dobrotvora muslimanki, koje su ostavile velike zadužbine.⁵² One su uvakuflyjavale svoju imovinu za izgradnju džamija, mekteba i drugih ustanova koje su pružale značajan doprinos opismenjavanju i izobrazbi u tom periodu.

Uvakuflyjavanje je bilo toliko rašireno među Bošnjakinjama, tako da je bilo dobrotvora žena svuda po Bosni.⁵³ Najstarija džamija u Sarajevu pred II svjetski rat Gerdan h. Husejnova, izgrađena 1473. godine, obnovljena je 1791. godine iz zaklade Nefise kćeri Abdullahagine.⁵⁴ U Tuzli je Hadži-badže kadun podigla medresu i ostavila veće vakufe za njeno izdržavanje. Ova medresa je postojala istovremeno sa Behram-begovom medresom, koja je ponovo načinjena i oživljena na samom početku XIX stoljeća. Nije poznato koja je starija medresa. Jedna od njih se spominje u oktobru 1674. godine. Vakifa Anber hatun je podigla mekteb i džamiju i ostavila za njih vakuf.⁵⁵ Ne zna se kada je učinila te hajrate.

U Porčinoj ulici u Sarajevu nalazi se medžid zvani Pod orahom ili Mala džamija na Mejdanu koju je dala da se sagradi žena vojvode Sinanuddina

49 Abdurahman A. Čokić, „Muslimanka u domu i javnom životu kroz historiju“, *Glasnik VISA-a*, III/8-12, Sarajevo, 1952, str. 229.

50 Hatidža Čar-Drnda, „Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni“, *Znakovi vremena*, X/37, Sarajevo, 2007, str. 124.

51 Hatidža Čar-Drnda, „Društveni i pravni položaj žene...“, str. 124.

52 Abdurahman A. Čokić, „Muslimanka u domu...“, str. 229.

53 Ibid.

54 Seid M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, str. 33.

55 Abdurahman A. Čokić, „Muslimanka u domu...“, str. 229.; Sadiković A. A., „Hadži-badže kadun medresa u Tuzli“, str. 357.

Jusufa. Džamija je sagrađena prije 1552. godine. Pored džamije, ova dobrotvorka je finansirala gradnju kuće i mekteba kod džamije. Iz vakfije (vakufname) saznaje se da je vakifa trebala biti upravnica svoga vakufa sve do smrti. Sinan vojvodinica je oporučila da se u dvorištu njene džamije u Sarajevu izgradi mekteb. Mekteb je uništen 1697. godine, tako da je poslije te godine u blizini Sinan vojvodiničinog mekteba, Hanifa-hanuma dala da se sagradi novi mekteb, koji je postojao do 1908. godine.⁵⁶ Supruga hadži Jusufa Šibića dogradila je dio medrese Fejzije u Banjoj Luci.⁵⁷

Pored toga što su Bošnjakinje za vrijeme osmanske vlasti investirale svoj imetak za opće svrhe, a to su najčešće bile odgojno-obrazovne institucije, one su vrlo često bile i učiteljice, te na takav način doprinosile obrazovanju tadašnje društvene zajednice. O tome nam svjedoče brojni primjeri. Jedan od njih je i iz sredine XIX stoljeća u kojem se spominje muallima hafiza Hamša, kći Mula Abdije Karalića, koja je radila kao učiteljica u mektebu.⁵⁸ Iako su Bošnjakinje u tom periodu najčešće poučavale djecu i žensku populaciju susreću se primjeri koji ukazuju da su one podučavale i odrasle muškarce. Tako se u narodnim pjesmama spominje kako je žena podučavala muškarca „knjizi i kalemu“.⁵⁹ Obično su to bile žene iz uglednijih porodica.

Pored uvakufjavanja imovine, izgradnje odgojno-obrazovnih institucija, uloge učiteljice, Bošnjakinje su, također, u osmanskom periodu imale titulu i hadžije. Budući da su u to vrijeme putne komunikacije bile slabo razvijene, te da se putovalo na hadž s mnogo više teškoća nego danas, to nam ukazuje da su se Bošnjakinje odlučivale na takve zahtjevne ibadete, te da su imale odgovarajuće finansijske uvjete kao i druge vidove podrške za implementaciju takvih ciljeva. O tome nam, između ostalog, svjedoče i nišani. Na jednom od njih piše: hadži Merjem (u. 1114/1731-1732), kći hadži Mustafe, a na drugom: hadže Emina-kaduna (u. 1227/1812), žena Sunbul-imama.⁶⁰ Ovdje treba imati na umu da postoji mogućnost da je za neke muslimanke hadždž obavio bedel, s tim što to nije istaknuto na nišanima.

Navedeni podaci ukazuju da su Bošnjakinje ipak imale veoma značajnu ulogu u društvu, da su bile signifikantan generator ekonomskog razvoja kroz ulaganje/uvakufjavanje imovine i da su učestvovala u izobrazbi tadašnjeg pučanstva. Nažalost, zbog nedostatka dovoljnih materijalnih dokaza, nije moguće statistički istražiti, analizirati i uporediti njihove doprinose u različiti-

56 Seid M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, str. 41-50.

57 Halid Buljina, „Iz povijesti banjalučkih medresa“, *Glasnik VIS-a*, XLVI/1-2, Sarajevo, 1983, str. 72.

58 Seid M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, str. 31-49.

59 Smajo Halilović, „Kako poboljšati školu i obrazovanje u BiH“, str. 38.

60 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knj. I, 1974, str. 280-288.

tim vremenskim razdobljima. Međutim, činjenice koje ukazuju da su one bile osnivači odgojno-obrazovnih ustanove ukazuju da je njihov doprinos društvenom i kulturnom razvoju u tom periodu bio itekako značajan.

ZAKLJUČAK

Dolaskom Osmanlija na prostor Bosne započinje nova era. Dolazi do korijenitih društvenih promjena. Sistem obrazovanja iz ostalih dijelova Osmanskog carstva uveden je i na prostor današnje Bosne i Hercegovine. Osnovane su brojne odgojno-obrazovne ustanove poput: mekteba, tekija, osnovnih i srednjih škola i sl. Većina odgojno-obrazovnih ustanova u tom periodu osnovana je privatnim ulaganjem, odnosno uvakufljanjem. Također, njihov rad je financiran veoma često od strane individualnih investitora.

Nažalost, mnogi u Bosni i Hercegovini često više cijene i poštuju tuđe nego svoje. Zbog takvog pristupa nisu rijetke kritike vlastite kulture i tradicije, pa čak i u onim situacijama kada je ona mnogo svijetlija od drugih. Slična situacija je i s društvenom ulogom Bošnjakinje. Međutim, iz svake tradicije postoji mnogo toga što se može naučiti i što može biti korisna pouka.

Kad je u pitanju izobrazba Bošnjakinje u vrijeme osmanske uprave na prostorima današnje BiH, historijskom analizom je utvrđeno da su one itekako pridavale značaja obrazovanju. One su stjecale znanje u mektebima, tekijama, školama, te u privatnim kućama participirajući na različitim kursevima.

Kada je riječ o njihovoj pismenosti došlo se do veoma interesantnih podataka. One su podučavane na arapskom pismu. Međutim, imale su i svoje vlastito pismo koje su samo žene koristile i koje je bilo slično bosančici. To pismo se zvalo begovica.

Bošnjakinja nije bila samo pasivni član društvenih zbivanja. Nakon stjecanja određenog znanja, zvanja i diploma, one postaju aktivni učesnik u društvenim zbivanjima. Mnoge od njih postaju učiteljice koje odgajaju i podučavaju pismenosti. Pored toga, dobivaju i brojna zvanja poput: bula, hōdža, vaizkinja, muallima, hafiza, vakifa, pa i šejh, te su bile i upraviteljice u raznim ustanovama.

Kako su Bošnjakinjama bila zagantovana prava upravljanja vlastitom imovinom, one se pojavljuju i kao investitori-uvakuflijači. One ulazu vlastitu imovinu u izgradnju škola, medresa, mekteba, džamija, mostova i brojnih drugih društveno-korisnih ustanova. Za nas su interesantna njena ulaganja u obrazovanje. Bošnjakinje su osnovale, pa i financirale brojne odgojno-obrazovne ustanove. Na takav način su pokazale značajan osjećaj i doprinos društvenom razvoju u tom periodu.

Nažalost, ne raspoložemo statističkim podacima o postotku pismenih i obrazovanih ljudi u tom periodu, pa samim time ni Bošnjakinja. Međutim,

ono što je signifikantno je da su one bile itekako društveno osvještene i da su nastojale doprinijeti društvenom i kulturnom razvoju. Bile su obrazovane, a i druge su obrazovale. Na takav način su bile društveno korisnim faktorom. Njihovi vakufi u društveno korisne svrhe svakako predstavljaju izuzetan primjer zalaganja za društveno dobro.

Education of Bosniak Woman and Her Social Role during the Ottoman Rule in Bosnia and Herzegovina

Summary

Education is the most important social activity. Prosperous societies are constantly doing researches and analyses in order to improve their educational systems as a means of ensuring social, economic, and cultural development. This paper is focusing on educational system in the territory of Bosnia and Herzegovina during the Ottoman rule. Its purpose is to determine and interpret education of a Bosniak woman and her social role in that period. Analysis of the relevant texts proved that Bosniak women acquired knowledge in various institutions such as maktab, schools, tekke, etc., using Arabic lettering and Bosančica (Bosnian Cyrillic). They had a notable place in the society and were independent in management of their properties and even invested/founded their possessions in social institutions, especially those of educational character. They were involved in many social activities and were awarded titles like bula, hodzha, vaiz, muallim, hafiz, hajji, founder, and even sheikh. Also, some of them were managers of various institutions, trying to give contribution to the wellbeing of the society, primarily through education and investments in educational institutions or in their maintenance.

Key words: Bosniak woman, education, Bosnia, Ottoman Empire, society, educational institutions, maktab, schools, wakf.